

मराठी भाषा आव्हाने आणि उपाय

प्रा.डॉ.महेश भा. निकम

सं.भी.पाटील महाविद्यालय, मंद्रुप, ता.द.सोलापूर, जि.सोलापूर.

1) मराठी भाषा-आव्हाने

भारतात आर्य, मुस्लिम, डच, पोर्तुगाल, इंग्रज अशा कितीतरी सत्ता आल्या, स्थिरावल्या त्यांच्या संस्कृती, रीती-रिवाज, वेश-भूषा, भाषा यांचे प्रचंड संस्कारण-संकरण इथल्या भाषांवर झाले. तरीही-“मराठी भाषेपुढील आव्हाने” म्हटले की आपल्या डोळ्यासमोर केवळ इंग्रजी भाषा हा एकच विषय येतो आणि त्यादृष्टीने उहापोहही केला जातो; ते आहे ही रास्तच. परंतु केवळ इंग्रजी भाषाच मराठी भाषेचा शत्रू आहे असे म्हणून चालत नाही. भाषा ही कधीच स्वतः होवून इतर भाषेवर आक्रमण करत नसते. ती श्रेष्ठही नसते आणि कनिष्ठही नसते. तिने केवळ संप्रेषण पूर्ण करण्याचे काम करावे आणि नदीप्रमाणे वाहत रहावे. इंग्रजी भाषाच केवळ मराठी भाषेपुढील आव्हान वाटत असली तरी तिच्या मागे अप्रत्यक्षपणे इतरही अनेक गोष्टी मराठी भाषेला आव्हान करू पाहत आहेत. जागतिकीकरण व त्यामुळे जगाला आलेले वाणिज्य रूप त्याच बरोबर मराठी माणसाची आजची मानसिकता, कला, साहित्य, सांस्कृतिक प्रसारामधील देशीयतेचा अभाव या गोष्टीही अतिशय महत्त्वाच्या आहेत. आजच्या युगातील माणूस स्वत्व, अस्मिता यापेक्षाही पैशाला अधिक महत्व देत आहे. त्यामुळे आपण सध्या आहोत त्यापेक्षा मोठे, प्रतिष्ठीत होण्याच्या दृष्टीने तो अधिकाधिक व्यवहारिक व संकुचित होत गेला. तरीही त्या-त्या भाषिक समाजाचे एक भाषिक भांडार असते. त्यातील सत्व अथवा गाभा कायम ठेवून नव-नव्या शब्दांचे आदान-प्रदान केले तरच भाषा ही जिवंत राहू शकते हेच खरे वैभव. तिलाही स्वभाव, वर्तन आणि सांस्कृतिक संदर्भ असतो. बोलीमधूनच प्रमाण भाषेचा विकास होतो आणि तो व्हावाही.

अशा परिवर्तनाचा दिशा मात्र उलट झाली की, भाषेच्या जिवंतपणाला धोका निर्माण होतो. उगमाकडून वाहणारी नदी उगमाकडेच वाहू लागली तर... किंवा ती एकाच ठिकाणी थांबली तर ती दूषित होते. भाषेचेही असेच असते. तिने कालपरिणामाच्या खुणा धारण करायलाच हव्या. कोणतेही भाषिक परिवर्तन किंवा भाषा बदल हे प्रथम व्यक्तिनिष्ठ पातळीवर होतात, मग ते समुहगटाकडे व समुहगटाकडून ते विशाल समाजावर बिंबवले जातात. मग ते रुळतात व स्वीकारले जातात. मात्र ही वैयक्तिक पातळीवरील परिवर्तने समाजाने स्वीकारायची की नाही यावर ते परिवर्तन अवलंबून असते. आज मराठी भाषेने (मराठी माणसाने) इंग्रजी भाषेविषयी घेतलेली भूमिका काही सामाजिक घटकांना ती धोकादायक वाटत आहे. इंग्रजी भाषेला स्थानिक मराठी संदर्भ नाही, स्थानिक भौगोलिक आणि सांस्कृतिक संदर्भ नाही, तरीही साऱ्या जगाला एकाच संपर्क भाषेने जोडण्याचा प्रयत्न चूकीचा आहे. त्या ऐवजी आपापल्या मातृभाषेतच शक्यतो सर्व व्यवहार करणाऱ्या समाजाची चांगली प्रगती होते. “जागतिकीकरण”, “वैश्विक खेडे” या आधुनिक कल्पनांचा स्वीकार करताना मातृभाषा नष्ट होणार नाही. याची पृथ्वीवरील सर्वात प्रगत प्राणी या नात्याने मानवाने काळजी घेतली पाहिजे.”¹

भाषापरिवर्तन -

भाषापरिवर्तन हे काळानुरूप अपरिहार्य घटना आहे. मात्र हे परिवर्तन झाले कोणत्या प्रकारे यावरच ते मूळ मातृभाषेला आव्हान आहे की नाही हे ओळखता येते. हे भाषिक परिवर्तन तीन प्रकारचे असते.

- अ) अल्पकालीन भाषापरिवर्तने.
- ब) नैसर्गिक (अपरिहार्य) भाषापरिवर्तने
- क) अनैसर्गिक (परिहार्य) भाषापरिवर्तने

अ) अल्पकालीन भाषापरिवर्तने :-

अल्पकालीन भाषापरिवर्तने ही वयपरत्वे बदलतात. यामध्ये माणसाच्या मानसिकतेला महत्व असते. लहान मुलांची मानसिकता ही नव-नवे शिकण्याची असते. ध्वनिसदृश्य शब्दप्रयोग ते प्रथम शिकत असतात. साधारणतः वयाच्या पाचव्या वर्षापर्यंत मूल नव-नवे शब्द संकेत ध्वनिसदृश्यरित्या शिकते. ते तात्पुरते किंवा अल्पकालीन असतात.

उदा.- आई मुलांना प्राण्यांची, पक्षांची नांवे त्यांच्या आवाजानुसार शिकवते.

- 1) गाय, बैल, म्हैस यासाठी 'हंबा'!
- 2) शेळी, बकरी साठी 'बॅSS'!
- 3) मांजरासाठी 'मँव'!
- 4) कुत्र्यासाठी 'भू-भू'!

परंतु या लहान मुलांची शारीरिक-मानसिक वाढ झाली की, ही भाषापरिवर्तने तात्पुरती ठरतात. ती मुले मोठे झाल्यानंतर मांजराला मँव किंवा कुत्र्याला भौं-भौं किंवा भू-भू म्हणणार नाहीत. अशीच तात्पुरती भाषिक परिवर्तने वयाच्या 18 ते 30 या वयोगटातही होत असतात. अनेकवेळा ही तरुण युवापिढी नव-नवे भाषासंकेत स्वीकारते. त्या-त्या भौगोलिक, सामाजिक गटात त्या शब्दसंकेताचा प्रसारही होतो. यामध्ये अर्थापकर्ष होऊन पूर्वी चांगल्या अर्थी वापरले जाणारे शब्द आज वाईट अर्थानेही वापरण्यास सुरुवात होते.

उदा. दादा, भाई, मामा, दारू, तीर्थ यासारखे शब्द पूर्वी चांगल्या अर्थाने वापरले जात आहेत. आज दादा, भाई याचा अर्थ दहशत पसरवणारा गुंड, मामा म्हणजे लवकर फसला जाणारा, युवा वर्ग म्हणतो "मी त्याचा मामा केला" दारू म्हणजे 'औषध' परंतु आज दारू म्हणजे अल्कोहोल मिश्रीत नशेचा द्रव पदार्थ. 'तीर्थ' म्हणजे पूर्वी पवित्र नदीचे जल परंतु आज सगळे हे तरुण दारू पिण्यासाठी हा शब्द वापरतात. याशिवाय शामळू, पेटी, टपकावने, कलटी देणे, टाका ढिल्ला होणे, सत्कार करणे, स्वारी चंद्रावर जाणे (ज्यादा दारू चढणे), असे शब्द प्रचलित होत आहेत. घोडा बागळणे (पिस्तुल ठेवणे), भेजा खाणे (त्रास देणे), बत्ती विझणे (संभ्रम), बाजा वाजणे (दिवाळे निघणे), इ.शब्दप्रयोग तरुण वर्गात तात्पुरत्या काळासाठी प्रचलित होत आहे. हे शब्दसंकेत त्या पुढील काळात राहतीलच असे नाही. काही इंग्रजी शब्द ही अशाच अल्पकाळासाठी स्वीकारले गेले. त्याचे मराठीकरण झाले. ब्रेकडाउन झाला (जास्त चढणे), फुल दू धमाल (भरगच्च गंमत), येम्टी होणे (डोके न चालने), डोका आऊट होणे (बधीर होणे), टेंपर हालणे (त्रासदायक होणे), मॅटल घुमणे (मॅदू / जाणीवच बधीर होणे), टॅशन येणे (मनःस्थिती बिघडणे) इ. शब्द सर्रास वापरले जातात. परंतु ते काही काळापुरतेच वापरले जातात. तरुणांची उत्साही व चमत्कृतीप्रिय मानसिकता येथे महत्त्वाची वाटते. डॉ.महेंद्र कदम यांचा 'कव्हावरची भाषा' हा लेख या विषयी अधिक माहिती देऊ शकतो.² "लघुक्षेत्रीय भाषा संकेत"कसे बनतात याविषयी त्यांनी अतिशय प्रभावी विवेचन केले आहे.

ब) नैसर्गिक (अपरिहार्य) भाषापरिवर्तन :-

काही भाषिक परिवर्तने, शब्दसंकेतांचे आगमन आवश्यक असते. कालपरिवर्तनाबरोबरच समाजही बदलत असतो. काहीप्रमाणात इतर सामाजिक, सांस्कृतिक, आदान-प्रदान महत्त्वाचे असते. राहणीमान, पोषाख, वास्तुकला, विविध भौतिक कला, साहित्य, यांची देवाण-घेवाण तर अपरिहार्यच असते. दगड-वीट आणि माती यामध्ये घर बांधणारा माणूस आज दगड-विटा यासाठी माती न वापरता "सिमेंट" वापरू लागला. पूर्वी तो लिंपायचा, दगड-वीटांच्या दर्जा भरायचा, आज तो प्लॅस्टर करत आहे. पूर्वी तो माळवद किंवा पत्र्यांचे छप्पर टाकत असे. आज तो सिमेंटचे स्लॅप टाकतो आहे. त्यामुळे सरळ सरळ असे म्हणता येते की, 'घर' ही संकल्पना मागे पडून "प्लॉट्स", "बंगलोस", "बिल्डींग" या संकल्पना मुळ धरू लागल्या. पूर्वी घरात चूल असे. त्यामुळे "घरोघरी मातीच्या चुली" ही म्हण प्रचलित होती. आज गॅस, शेगडी या संकल्पना पुढे आल्या. घडवंचीवर किंवा ओट्यावर बसून जेवण करणारा माणूस चार पायाच्या टेबलावर बसून जेवू लागला. तसा "टेबल-खुर्ची" हा शब्द मराठीत रुढ झाला. सर्व कामे रात्री दिव्याच्या उजेडात केली जायची. आज ती विजेच्या दिव्यावर केली जात आहेत. त्यामुळे बल्ब, ट्यूब, बॅटरी हे शब्द रुढ झाले. शाळेतील कंपास, टीफीन, बॅग, डोळ्यावरील गॉगल इ. शब्दांचेही तेच आहे. शिवाय आजच्या

जागतिकीकरणामुळे बाजार, व्यापार या संदर्भात शेकडो-हजारो इंग्रजी शब्द मराठीत रुढ होऊ पाहत आहेत. विद्वान प्राध्यापकही पर्यायी शब्दासाठी इंग्रजीकडे पळतो. उदाहरणच घ्यायचे झाले तर अंतर्गत (इंटरनल), धन्यवाद (थँक्यू), माफ करा (सॉरी), ताण येणे (टिशन), तडजोड(अॅडजेस्टमेंट), वास्तविक (अॅक्चुअली), मूळत (बेसीकली), पध्दत(टॅक्नीसी), भाव खाणे (शायनिंग), आधुनिक (मॉडर्न), सुंदर, छान (ब्यूटीफुल, नाइस) इ.शब्द तो सर्रासपणे बोलताना आढळतो. सुरुवातीला प्रतिष्ठा म्हणून त्यांचा स्वीकार केला गेला. भाषाशास्त्रात यालाच ग्राम्यता परिहारण असे म्हणतात. परंतू पुढे-पुढे हे इतके सवयीचे झाले की, त्याला मराठीमध्ये काय म्हणतात हे कोशात शोधावे लागते. हे आमचे दुदैव म्हणावे लागेल.

क) अनैसर्गिक (परिहार्य) भाषापरिवर्तने :-

केवळ भाषेचा सोस म्हणून जे भाषिक परिवर्तन किंवा अनावश्यक परिवर्तन होते ते अतिशय घातक असे आहे. प्रतिष्ठा (ग्राम्यता, परिहारण) किंवा वेगळेपणा यापोटी इंग्रजीचे स्तोम माजवणे हे एक मराठी भाषेसमोरील मोठे आव्हान आहे. भाषेने देवाण-घेवाण करावीच, काळानुरूप बदलावेच परंतू तिने-तिचे सत्व संपेपर्यंत केवळ घेवाणच करता कामा नये. काही दिवसापूर्वी “विको” या प्रसिद्ध कंपनीचे मालक पेंडरकर “इंग्रजीचे मराठीवर वाढते आक्रमण” या विषयी आपले मत मांडत होते. ते म्हणाले की, “इंग्रजी शब्द मराठीत इतके रुढले आहेत की, ते आता बाहेर जाणे अशक्य होते. काही शब्द हे अपरिहार्यरित्या स्विकारावेच लागतात.” परंतू येथे मराठीमध्ये पर्यायी शब्द उपलब्ध असतानाही असे हजारो शब्द मराठीने स्वीकारलेले आहेत. मराठी ही एक स्थानिक व प्रादेशिक भाषा आहे. एकीकडे महानुभव पंथातील चक्रधरांनी मराठीचा आग्रह धरावा, ज्ञानदेवांनीही म्हणावे “माझे मराठीचा बोलू कौतुके अमृतातही पैजा जिंके”. आणि आज आमच्या याच अमृतातही श्रेष्ठत्व मिळवणाऱ्या मराठीने अमर्याद परक्या भाषेचे अंकीत व्हावे. पाहिजे तेव्हाही आणि नको तेव्हाही खा-खा खाणारा माणूस पोटाच्या विकाराने त्रस्त होतो. भाषेलाही पोट असते. तिनेही नैसर्गीकरित्या खावे. अथवा भाषेचे अजीर्ण होवू शकते. मंगला गोडबोले यांनी (भाषा सांगते... या शीर्षकाखाली दै.सकाळ मध्ये दि.25-5-2005 रोजी) फारच सुरेख प्रतिपादन केले होते. त्या म्हणतात “पोटासाठी प्रत्येकजण नाना गोष्टी शिकतो, करतो, पार पाडतो, हे कुठल्या कामामध्ये कुणाला चुकलय पण पोट का भरायच, किती भरल्यावर थांबायचं, आपल्यासारखाच दुसऱ्याला पोट भरायचा हक्क कसा आहे हे सगळ भाषा सांगते.”³

तरीही भाषेने काळानुरूप बदलावे. बदलामुळे भाषा समृद्ध होत असते. जिवंत राहते. केवळ मराठीचा आणि मराठीचीच आग्रह करता कामा नये. दि.5-10-03 च्या दै.गावकरी मध्ये उदय शुक्ल यांनी या भाषाशुद्धीच्या फाजील आग्रहाचे फारच मजेशीर उदाहरण दिले आहे.⁴ मराठी भाषेचा आग्रह धरून ‘सडक’ म्हणणाऱ्याला ‘रोड’ म्हणणे पटत नाही. परंतू ज्यावेळी समोरचा व्यक्ती ‘गाडी कोणत्या दिशेने आली?’ हा प्रश्न विचारतो, त्यावेळी या प्रश्नाचे उत्तर देताना तो ‘राकीस मुखाकडून गंगेकडे चालली होती’ असे म्हणतो, असे म्हटल्यानंतर मात्र संभ्रमातच पडतो.

मराठी भाषेतही अवघड संकेत व्यवस्था अथवा संकल्पना स्वीकारून इंग्रजी वापर अपरिहार्यच आहे. हे दाखवण्याचा आग्रह करणारे सामाजिक घटक आढळतात. लोकांना आज जुने, प्राकृत शब्द ग्राम्य व गावंढळ वाटतात. मग त्याऐवजी इंग्रजी शब्द स्वीकारले जातात. आज मध्यवर्गी पांढरपेशी समाज अथवा कनिष्ठवर्गीय समाजातही, ‘ही माझी बायको आहे’, असे म्हणण्यात ग्राम्यता वाटते. तो त्याऐवजी ‘ही माझी मिसेस आहे’, असे म्हणतो.

आज-काल काका ऐवजी ‘अंकल’, बाबा ऐवजी ‘डॅडी’, वडिलांऐवजी ‘फादर’, बहिणी ऐवजी ‘सिस्टर’ असे सर्रास बोलले जाते. “मला संडासला जायचे आहे” असे म्हणण्याऐवजी “मला टॉयलेटला जायचे आहे.” असे बोलले जाते. यामध्ये ग्राम्यता परिहारण्यासाठी वरच्या आर्थिक वर्गातील लोकांचे भाषिक अनुकरण केले जाते. त्यामध्ये मराठी शब्द कर्ता-क्रियापद सोडता सर्व इंग्रजीच शब्द आढळतात.

- उदा. 1) ‘आमची फॅमेली हॅपी फॅमेली आहे.’
2) ‘हे एक हॅपी कपल आहे.’
3) ‘मी आज कॅज्युअल लिव घेतो, मग आपण शॉपींग करू.’

4) 'मला जरा वीकनेस आहे.' 5) 'मला बॅकपेन आहे, बॅडलक हो!'

3) मराठी मानसिकता :-

'एका जागी आहे त्या स्थितीत जास्त काळ स्थिर न राहता सतत परिवर्तन करून घेणे.' हा मराठी माणसाचा गुणधर्म आहे. अनुकरण हा त्याचा दुसरा गुणधर्म आहे. शिवाय मान-सन्मान, प्रसिद्धी आणि प्रतिष्ठा मिळवण्यासाठी प्राणही पणास लावणे, ही मराठी माणसाची मानसिकता, आपल्यापेक्षा श्रीमंत, उच्चभ्रु लोकांचे भाषिक, सांस्कृतिक अनुकरण करणे हे त्यांचे पहिले ध्येय असते. जेत्या गटाकडून जीत गटाकडे हा अनुकरणाचा प्रवाह पूर्वी असायचा. आज तो उच्चस्तरीय गटाकडून, निम्नस्तरीय गटाकडे आहे. निम्नस्तरीय लोकच उच्चस्तरीय समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि योगानेच भाषिक गोष्टींचे अनुकरण करीत असतात. मराठी माणसाच्या अशा अनुकरणीय सोस असणऱ्या स्वभावामुळेही बऱ्याच वेळा त्यांच्या भाषेचेही अनुकरण होत राहते. प्रसारमाध्यमे, रंजन साधने, चित्रपट अशांसारखे घटक तर मराठी माणसाच्या मनावर आधिराज्यच गाजवत आसतात. त्यामधून प्रसारित होणारे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, आदर्श भाषेमधूनच व्यक्त होत असतात. या सर्व घटकांद्वारे प्रसारीत होणारी भाषा जर मराठीविषयी आस्मिता जपत असतील तर मराठीचे स्वत्वच काय पण अर्थव्यवस्थेतील सांस्कृतिक आत्मविश्वाससुद्धा दुणावेल. अशा 'आर्थिक आत्मविश्वासासाठी इंग्रजीचीच कास धरावी,' असे काही नाही. एखादा व्यक्ती बहुभाषिक असू शकतो. मात्र त्याने मातृभाषेविषयी आस्मिता कायम ठेवलेली असते. आचार्य विनोबा, पी.व्ही.नरसिंहराव इ. व्यक्तींची नावे सर्वांना परिचित आहेत. भाषेची ढेबळ सर-भेसळ करून कोणतीही भाषा समृद्ध होत नसते.

मराठी माणसाची मानसिकता आणि भाषा याचा परस्पर परिणामही इथे महत्वाचा आहे. मराठी माणसाला बदल आणि सुलभशब्दसंकेत स्वीकारणे आवडते. तो एका गोष्टीवर अधिककाळ केंद्रित राहत नाही. मग ती नोकरी असो व्यवसाय असो वा भाषा असो. आज आहे या पेक्षा चांगले, उच्चप्रतीचे आणि सहज प्राप्त होणारे कार्य करण्यास तो प्रवृत्त होतो. या अशा अस्थिर प्रवृत्तीचे, अनुकरणाचे परिणाम किंवा कारणे याचाही तो लवकर विचार करीत नाही. रोग झाल्यानंतरही तो लवकर उपचार घेत नाही. भाषेच्या बाबतीतही त्याचे हेच तत्व असते. रोग होउच नये म्हणून जर आगोदरच प्रतिबंधक उपाययोजना केल्या तर, रोगच होणार नाही मर्यादितच ते अनुकरण व्हावे.

इंग्रजी भाषेचे अनुकरण करताना शब्दोच्चार (स्पीच-पीच, टर्न-टन, क्लिनर-किन्नर) वाक्यरचना, क्रियापदे, संबोधने यात गफलत करतो. त्याचाच परिणाम म्हणून तो मराठीतील अनेक विशेषणे, भाववाचक नामे चूकीच्या ठिकाणी वापरतो.

उदा. एखाद्या सुंदर गोष्टीचे वर्णन करताना तो म्हणतो, 'काय भयंकर सुंदर होती ती गाडी... बोलायची सोय नाही!' (किंवा)

आश्चर्य व्यक्त करताना वापरला जाणारा 'आय्या!' हा उद्गार एखाद्या लज्जाभावेनेसाठी वापरण्याएवजी दुःखःद प्रसंगी वापरला जातो.

"आय्या! जावा गडे तिकडे"/ "आय्या! तुझेही आजोबा गेले?"

"इश, मला आणला हा गुच्छ?"

"बापरे! किती छान बोलतो?"

खरे तर वेदना झाली दुखले-खुपले तर "आई ... गं" बोलले जाते आणि धोकादायक काय असेल तर 'बाप रे' हा उद्गार वापरला जातो. परंतु इंग्रजीच्या प्रभावामुळे त्यातही गफलत होताना आढळते.

ढेच लागल्यानंतर - 'अरे बाप रे! ढेच लागली" ('आई गं!' - पाहिजे)

अचानक साप दिल्यावर - 'अगं आई गं! केवढा मोठा साप" ('बाप रे!'-पाहिजे)

(किंवा)

'अय्या! केवढा मोठा साप हा'

एवढेच नाही तर, इंग्रजी भाषेला केवळ सोस म्हणून वापर केल्याने लोकसाहित्याचा प्रवाह खंडीत होण्याची भीती निर्माण झाली आहे. “अडगुलं-मुडगुलं-सोन्याच-कणगुलं” चिमणी-कावळा गोष्ट, पंचमीची गाणी, जात्यावरील गाणी, भाऊबीजेची गाणी, शेतकरी गीते, मुलींची भातुकली गीते, खेळ व त्यानिमित्ताने स्त्री शरीराला मिळणारा व्यायाम व आरोग्यही धोक्यात आले आहे. आजच्या स्त्रीयांमध्ये नव्वद टक्के स्त्रीयांना तान्ह्या मुलासाठी पाळणागीते, अंगाईगीते, बडबडगीते येत नाहीत. वयाच्या सहा महिन्यांपासून त्याच्यावर इंग्रजीचा मारा केला जातो. “आपडी तपडी धम्माक लाडू”, “चांदो मामा चांदो मामा भागलास का”, “ये ग गायी गोठ्यात-बाळाला दुध दे वाटीत” किंवा “ये-रे-ये-रे पावसा” यासारखी छान छान बालगीते म्हणण्याऐवजी “रेन-रेन” “चिब्बी चिक्स” किंवा “लेझी-मेरी-उइल यू गेट अप” यासारख्या गीतातून इंग्रजी कविता शिकविल्या जातात. इंग्रजी महिने, इंग्रजी रंग, इंग्रजी सन, इंग्रजी सुट्ट्या, इंग्रजी वार याचाच परिचय करून दिला जातो. त्यामुळे मुलांना मराठी महिने सांगता येत नाहीत. पदवीपर्यंत शिकलेल्या मुलांना बाराखडी आणि व्यंजने यातील फरक सांगता येत नाही. ऋतू ओळखता येत नाहीत. मराठी सण, उत्सव यांच्या स्मृतीपेक्षा ‘वॅलेन्टाइन डे’, ‘रोझ डे’, ‘फॅन्सी डे’, ‘ट्रॅडिशनल डे यामध्ये रममाण होणे आजच्या पिढीच्या लक्षात आहे. पंचमीच्या दिवशी गाण्याची कॅसेट लावावी लागते. गणपती उत्सवात आरती न आल्याने बऱ्याच जनांची पंचायत होत असते. आजच्या गणपती उत्सवाचे, नवरात्र उत्सवाचे हीडीस रूप आणि बिभत्स गती झाली कशामुळे तर, त्यामागे “सांस्कृतिक भूमिकांची विस्मृती” हे एकमेव कारण आहे. आजचा पालक व आजची शिक्षणपद्धतीही यात सदोष आहेत. आजचा पालक इंग्रजी विषयाची शिकवणी लावतो आणि मराठी मात्र ‘डाव्या हाताचा मळ’ आहे असे सांगतो. शिक्षण क्षेत्रातही इंग्रजीने भाषेचे स्तोम माजवले गेले आहे. तरीही आज अर्थपूर्ण व अस्खलित इंग्रजी बोलू शकणारी मराठी माणसे आहेत तरी किती? धड मराठीही नाही आणि धड इंग्रजीही नाही अशी स्थिती कित्येक मराठी माणसांची आहे. आजकालचे केवळ घराचे पत्ते जरी नीट पाहिले तरी, कॉलनी, सोसायटी, ब्लॉक नं., सेक्टर, बिल्डींग नं. इ. शब्द खटकतात. थोडक्यात सांगायचे झाले तर, सकाळी-संध्याकाळी मोकळ्या हवेत फिरायला (मॉर्निंग वॉकला) जाणारी मराठी माणसे आपली प्रतिष्ठा व समाजातील स्थान किती मोठे आहे हे दर्शवण्यासाठी हातात साखळीला बांधलेली परदेशी श्वाने घेवून अर्ध्या चड्ड्या (बर्मुडा) नेसून रस्त्यावर हिंडतात. लहान मुलांशी कधी गप्पा मारल्या तर त्यांना अनेक इंग्रजी शब्दांना मराठी पर्यायी शब्द माहित नसतात, असे आढळते. उदा-वॉटर बॅग, स्कूल बॅग, पेन, पेन्सिल, कंपास, नोटबुक, टिफीन, एक्झाम, डिनर, शूज, सॉक्स, हॉन्ड ग्लोज, स्वेटर, सँडेल, शिवाय कॅट, डॉग, पिकॉक, टोमॅटो, काउ इ. शब्दांना मराठी पर्याय माहित नसतात. पूर्वी इंग्रजी शब्दासाठी मराठी शब्द शोधून पाठ करावे लागत. आज मात्र याच्या बरोबर उलट झाले आहे. पुढील काळात अशा मुलांना मराठी विषयी किती आस्था असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. त्यामुळे या इंग्रजी शब्दांना सोपे मराठी प्राकृत शब्दपर्याय निर्माण व्हावेत की, तेसुद्धा संस्कृतमधील क्लिष्टतेऐवजी प्राकृताधारित असावेत.

याही पुढे जाऊन आणखी सखोल अभ्यास केला तर आजच्या मराठी पुढील हे इंग्रजीचे आक्रमण पाहिले तर त्यांचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे मुलांमध्ये दृश्य आणि श्राव्य ज्ञानापुढे (टि.व्ही., केबल, कॉम्प्यूटर, इंटरनेटपुढे) वाचन, लेखन हे वेळेचा अपव्यय वाटतो. आजच्या काळातील दळण-वळणाची तांत्रिक आणि यांत्रिक विकास एवढा झाला आहे की, वाचन, लेखन संस्कृती धोक्यात आली आहे. अध्ययन पुस्तका ऐवजी आणि वर्गातील कारकुनी टचपणा व्यतिरिक्त कोणीही आवांतर लिहिणे-वाचणे करत नाही. “दिसामाजी काहीतरी लिहित जावे, प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे”⁵ हे संत रामदासांचे वचन चारशे वर्षांपूर्वीपासून आपल्यापुढे निर्जीवपणे वावरते आहे. त्याला प्रत्यक्षात कोणीच आचरणात आणत नाही. ग्रामीण भागातील वाचनालये व तेथील वाचक यांचा अभ्यास केल्यावर असे आढळते की, तिथला वाचकही आज आरोग्यविषयक आणि कुंड्यातील शेती, फुलबागा कशा कराव्यात याविषयीच अधिक वाचन करत आहेत. शहरातील वाचकही रंजनप्रधान कांदबऱ्या व त्यातील उच्चभू समाजाची मराठीवर इंग्रजीचे कलम केलेली भाषाच वाचतो आहे. चार ओळीचे छानसे पत्र कोणी लिहित नाही. नव्हे लिहूच शकत नाही. अप्रत्यक्षपणे पत्राच्या निमित्ताने होणारा प्रेमाचा वर्षाव किंवा जिऱ्हाळाही आज दुरापस्त झाला आहे. पत्रात

कोणत्या नात्याला काय म्हणावे, कोणाला नमस्कार, कोणाला शुभाशिर्वाद, कोणाला प्रिय, कोणाला तीर्थरूप लिहावे हे आज वर्गातील पत्रलेखनापुरतेच मर्यादित राहिले आहे. पत्रातच नव्हे तर आज विभक्त व एकलकोंड्य कुटुंबपध्दतीमुळे नातेसंबंधाचीही ओळख नवीन पिढीला होत नाही. वडिलांचे भाऊ कोण, सवत म्हणजे कोण, नणंद म्हणजे कोण, नंदावा म्हणजे कोण, भाऊजय म्हणजे कोण, जाऊबाई म्हणजे कोण, साडू म्हणजे कोण, भाचा म्हणजे कोण, पुतण्या म्हणजे कोण अशी अनेक नाती पाठ्यपुस्तकात शिकण्यापेक्षा ती कुटुंबात शिकणे महत्वाचे असते. वर्गातील पुस्तकी ज्ञानापेक्षा प्रत्यक्ष अनुभव हेच श्रेष्ठज्ञान देतात. आज पिकावू शेतजमिनीचे वाढते बिगरशेतीकरण व वसाहतीकरण झाल्याने कृषी जीवनातील असंख्य शब्द लुप्त होत आहेत.

उदा.- पाचूट, खळं, तिवढा, मोट, नाडा, हेळ, रहाट, सोल, आगळ, शिंके, कणिंग, आंबर, फास, गंज, बाटूक, आगटी, वळवण, देवळी, फरताळ, गाबडं, कवाड, माळवद, बारगज, ढळज, मोगा, लोटकं, चिपटं, निळवं, चरवी, घंगाळ, काटवट, आळपणं, चुलवाण, रेडकू, कट्याळ्या, वावडी (पतंगाचा मोठा प्रकार), डडार (वावडीचा मोठा प्रकार), सापट्या, पाटल्या, रुमणं, पेकांट, खुबा, डुबार, पेर (जोड), माचाड, टेंग, हिंडगुळ, सोलाणं, भगुणं, गुळमाट, पाणचट, पाटकुळी, कुबाड, कणकुत इ.

1) मराठी भाषा आणि जागतिकीकरण :-

1971 मध्ये वि.बा.शिरवाडकरांनी “नटसम्राट” ह्या नाटकामध्ये म्हणलेले एक वाक्य आठवते. “पृथ्वी ही सूर्याभोवती फिरत नसून ती पैशाभोवती फिरते आहे.” हे आजच्या वाणिज्य काळात अगती सत्य वाटू लागले. बाजार, धंदा, उद्योग, भागीदारी, कर्ज-व्याज-भांडवल, पैसा या शब्दांना व अर्थाना या काळात अधिक महत्त्व आले आहे. ‘स्वतःपेक्षा कोणीही मोठे असू नये’ यासाठी हवे ते करण्यासाठी माणूस धडपडत राहतो आहे. व्यापार, जाहिराती आणि नफा-तोटा याचा विचार प्रत्येक ठिकाणी आढळतो. त्यामुळे आपो-आपच प्रसिध्दी श्रीमंती, सन्मान याविषयी स्पर्धा निर्माण झाली. त्यायोगेच मराठी माणसाने भाषेच्या बाबतीतही मराठी माणूस बनून राहणे नाकारायला सुरुवात केली. इंग्रजी पोषाख, गाडी आणि इंग्रजी मिश्रीत भाषेद्वारे बऱ्याच प्रकारे यशस्वी होण्यास होड निर्माण झाली. सायकलवर जाऊन पायजमा-नेहरू सदरा घालून कोणतेही काम मिळेनासे झाले. त्याऐवजी चांगली बाइक, डोळ्यांवर गॉगल, उंची पोषाख, असेल तर कोणतेही काम यशस्वी होते, असा समज सगळ्यांचा झाला आहे. जाहिरातीची भाषा, विविध उत्पादने व त्यांची नांवे, शिवाय बाजारातील विविध इंग्रजी शब्द पाहिले तर ते अपरिहार्यरित्या वापरले जातात. (शेअर, कॅश, पेमेंट, लोन, इन्स्टॉलमेंट, अॅव्हरेज, रेट, लोण, क्वालिटी, पेमेंट, जॉब, रिटर्न, मार्केट, फायनान्स, प्रॉडक्शन, प्रायव्हेट, मॅनेजमेंट, सुपरवायझर, सेल्समन, मार्जिन, फॅन्सी, व्हायटी इ.) असे शब्द पर्वणीचे ठरले गेले. दळण-वळणच्या बाबतीतही संगणकीय भाषा अस्तित्वात आली. (मोबाइल, पेजर, कीबोर्ड, इंटरनेट, स्पेस, डॉट कॉम, इ-मेल, चार्टिंग, इ-मेल अॅड्रेस, पेज नं., टॉक टायमींग, कव्हरेज, सिग्नल इ.)

सध्या बोलण्यातही या शब्दांचा वापर केला जातो. असे शब्द भाषेत सर्रासपणे येवू लागले की, जे अपरिहार्यी बनवले जात आहे.

- 1) “तू सध्या कव्हरेज येरीयात नसतोस रे!”
- 2) “तुझा की बोर्ड बिघडलाय कारे?”
- 3) “याच्या हार्डवेअरला प्रॉब्लेम असणार!”

जागतिकीकरणाच्या प्रभावाखाली बाजार, धंदा, व्यापार, याला अधिक महत्त्व आले. पैसा, जाहिराती आणि इंग्रजी मिश्रीत बोलणे हेच आजच्या काळात भांडवल ठरू लागले आहे. कोणत्याही छोट्या-मोठ्या कंपन्यांची बाजारातील पत त्यांच्या उत्पादनाच्या प्रतीपेक्षाही जाहीरात, सेल्सविभाग यावर अधिक अवलंबून असते. त्याचे लोण व्यवहार भाषेतही पोहचले आहे.

- उदा -
- 1) “आजकाल चॉइसच नाही मुलींना.”
 - 2) “पोरांचे मार्केटच खराब आहे लग्नाच्या बाजारात.”
 - 3) “आजकाल नवरामुले व्हायटी शोधताहेत.”

शिवाय दळण-वळणाच्या साधनांमध्ये किंवा बाजारातील उत्पादनांमध्येही सर्वप्रकारे इंग्रजी शब्दसंकेत आहेत. रेल्वे स्टेशन, बस-स्टॉप कुरीअर, पोस्ट, ऑफीस, पोस्ट-स्टॉप, बुक-पोस्ट, पीन-कोड, ओव्हर-टाइम, इ.शब्द अपर्यायी स्वरूपात वापरात आले आहेत. बाजारातील अनेक उत्पादनांसाठी वापरले जाणारे इंग्रजी शब्दही अपरिहार्यरित्या वापरले जातात. (उदा.फ्रेशल क्रीम, बॉडी-लोशन,कोल्ड क्रिम, फ्रेशर क्रिम, शीत पेयांची नावे, मिल्क शेक, हेअर ड्रेसर्स, इलेक्ट्रॉनिक्स, शोरूम, जनरल स्टोअर्स, हॉटेल इ. शब्द अपर्यायी आणि सर्रासपणे वापरले जातात.

त्याचबरोबर व्यवहारात ट्राफीक-पोलीस, ग्रीस, शटर, काउंटर, बाल्कनी, रोड, हायवे, शट-डाउन, हार्ड-वेअर, जनरल स्टोअर्स, हेअर कटींग सलून, ब्यूटी पार्लर, कटलरी, स्टेशनरी, फर्निचर, सुपर मार्केट, इलेक्ट्रल स्टोअर्स, प्लाझा, मॉल्स, प्ले ग्राऊंड इ.शब्द अपरिहार्यपणे आणि सर्रासपणे वापरले जातात.

इमारती व्यवसायीकांचे तर इंग्रजी नावांच्या संबोधनाशिवाय पान हालत नाही. तसेच घरातील वापरातील 75 टक्के वस्तुंची नावे इंग्रजी असतात. सर्व वीजेची साधने, स्वयंपाकाशी संबंधित साधने (गॅस, स्टोव्ह, हायटर, पॅन, कुकर, मिक्सर, लाइट, बटन, बल्ब, ट्यूब, वायर, सॉकेट इ. केवळ यामुळेच इतक्या मोठ्या प्रमाणात मराठी शब्द हे मुळ देशी बियाणांप्रमाणे किंवा नामशेष होऊ पाहणाऱ्या वन्यजीवांप्रमाणे दुर्मीळ होऊ लागले आहेत. नव्हे तर ते लुप्त होवू लागले आहेत. तरीही समाजातील काही प्रतिष्ठित व्यक्ती संशोधनाच्या गोंडस नांवाखाली इंग्रजीची अपरिहार्यता व आवश्यकताच समाजमनांवर बिंबवताना आढळतात. प्रशांत दीक्षीत यांनी दि.6-11-04 च्या दै.सकाळ मध्ये “**दैना मराठी भाषेची की माणसाची**” या लेखात मराठी भाषा व मराठी माणसाला आपला विकास करायचा असेल तर, त्याला इंग्रजी भाषेचा स्वीकार करणे अपरिहार्यच आहे. असे त्यांनी प्रतिपादन केले आहे. मराठी माणसाचा विकास किंवा मराठी भाषेचा सत्व हे इंग्रजी सारख्या व्यापारी आणि व्यवसायिक समजल्या जाणाऱ्या भाषेवर अवलंबून आहे. वर-वर हे खरे वाटत असले तरी ते एकाकी व अर्धसत्य आहे. प्रशांत दीक्षित पुढे जाऊन तर असे म्हणतात की, “इंग्रजी भाषा जो आत्मविश्वास व रोजगाराची किमान हमी देते, ती मराठीचा अभ्यास करून मिळत नाही.”⁶ आज मुंबईसारख्या शहरातून मराठी भाषा हद्दपार होताना आढळते आहे. मराठी माणसाला मराठी विषयी कितीही प्रेम असले तरी व्यवहारातील व अर्थव्यवस्थेतील मोठ्या-मोठ्या मोक्याच्या जागा मराठी माणसाला मिळवायच्या असतील तर इंग्रजी आत्मसात करावीच लागणार. मराठी जपायची असेल तर केवळ चळवळी किंवा आंदोलन करून मराठी जपता येणार नाही. हा प्रशांत दीक्षितांचा विचार आज महाराष्ट्रातील सर्वच उच्चस्तरातील आणि मध्यमवर्गीय पांढरपेशी माणूस करत आहे. परंतू केवळ इंग्रजी आत्मसात करून आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर कोणतीही पदे सहज मिळतात, हे चुकीचे आहे. किंवा मराठीचा आग्रह, चळवळी, आंदोलने यांनी मराठी भाषा जपता येणार नाही, हे सत्य असले तरी जनजागृण, नाटक, चित्रपट, रेडिओ, टिव्ही सारखी प्रसार मध्यमे यांमधून अप्रत्यक्षरित्या हे मराठीचे स्वत्व अगदी सहजपणे जपता येईल. यालाही एक अप्रत्यक्ष चळवळ म्हणता येईल. टिव्ही चे केबलीकरण आणि उच्चभ्रु समाजाच्या भाषासंकाराचा प्रभाव नकळत मध्यमवर्गीय व कनिष्ठवर्गीय समाजावर होत असतो. एवढेच काय पण, आजच्या दुरचित्रवाणीच्या विविध वाहिन्या मराठी माणसाची ओलख सांगतात. मात्र त्यांची नांवेही इंग्रजीमधूनच आहेत. सरळ-सरळ बातम्या न म्हणता ‘न्यूज’ असे म्हणतात. शिवाय त्यांवर दाखविल्या जाणाऱ्या मालिकांमधून दाखवले जाणारे जीवन उच्चभ्रु समाजाचे प्रतिबिंब असते. त्यामुळे संकरित मराठी-इंग्रजी भाषांचा आदर्श सामान्य मराठी माणसांपुढे असतो. शिवाय रेडिओवरून जे एफ.एम. सारखी संमीश्र भाषेतील निवेदनावर आधारित गाण्यांची जी नवीन वाहिनी सुरु झाली, ती ऐकली तर आजच्या मराठीचे बोन्साय झालेले दिसते. या वाहिन्या नेमक्या मराठी भाषेचे हीत जोपासतात की, इंग्रजीचे हेच कळत नाही. याचवेळी या विज्ञान तंत्रज्ञान युगात जपानसारखा चिमुर्डा देश स्वतःच्या भाषेची जपणूक करत आहे. चिनसारखा देशही आपली चित्रलीपी जपताना आढळतो. शिवाय नव्या जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेतही त्यांनी मातृभाषेचाच वापर करून नव्या दळणवळणांच्या व विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात प्रगती साधली आहे. मग आपला मराठी माणूसच इंग्रजीला एवढे महत्व देऊन तिचेच सोस का करतो आहे ?

2) भाषा : एक चैतन्य वृक्ष :-

भाषा ही एक चैतन्य वटवृक्षाप्रमाणे असते. तिला शेकडो पारंब्या फुटतात. जमीनीत रुजतात आणि वृक्ष अधिक मजबूत होत जातो. झाडाच्या खाली दुसरे झाड उगवत नसते असा नियम जीव शास्त्राचा असतो. भाषेचेही तसेच असते. भाषांच्या आश्रयाने वाढणाऱ्या दुसऱ्या भाषा काही काळ जरी वाढल्या तरी त्या कायम जिवंत राहत नाहीत. उलट त्या खुरटलेल्या भाषाच त्या मुळ भाषेला समृद्धी आणतात. जगाच्या पाठीवरील कोणतीही भाषा असतो, ती जिवंत असते. तीचे जिवंतपण हे तिच्या अनेकांगी परिवर्तिल्लतेवर, समर्पक व योग्य आदान-प्रदानावर असते. म्हणूनच शब्द हा भाषेचा आत्मा असतो. भाषा ही काळपरिणामाबरोबर नव-नवे शब्दसंकेत स्वीकारते, बदलते. ते अपरिहार्यच असते. भाषा हे जर एक झाड मानले तर ते संस्कृतीच्या प्राकृत मातीत आपल्या समाज नावाच्या मुळाआधारे घट्ट उभे असते. त्या मुळ्या मातीतून देशीय व प्राकृत जीवनतत्वांचे शब्द शोषून घेतात. त्याद्वारेच हा वृक्ष फुलतो-फाळतो. त्याला विविध आकाराची, चवीची फळे लागतात. त्यामुळेच भाषा खऱ्या अर्थाने जिवंत राहिल. परंतू या भाषा नावाच्या वृक्षाला मारक ठरणारी, त्याच्या अस्तित्वाला घातक ठरणारी अतिरेकी जीवनसत्त्वे (इंग्रजी शब्द) स्वीकारता कामा नये. इंग्रजीमुळे व तिच्या शब्दक्रमणामुळे मराठी भाषा एक दिवस आपल्याच घरात परकी होईल. सुरेश भट म्हणतात त्याप्रमाणे,

“पाहुणे जरी असंख्या पोसते मराठी
आपुल्या घरात हाल सोसते मराठी
हे असे कितीक खेळ पाहते मराठी
शेवटी मदांध तखत फोडते मराठी” (रंग माझा वेगळ)

हजारो वर्षापासून मराठी भाषेची परिवर्तने होत आलीच आहेत. तिने अनेक प्रकारची देवाण-घेवाण केलीच आहे. अनेक परभाषांना परप्रांतीयासोबत सांभाळले. आपल्याच घरात तिने हाल सोसले. परंतू शेवटी तिने आपले स्वत्व जतन करीत अनेक परकीय तखत फोडली आहेत. त्यासाठी काही उपाययोजना मागी सावधपणे कराव्यात.

1. मराठी भाषेचा आग्रह धरून विज्ञान-माहिती तंत्रज्ञान यामध्ये मराठीचा आग्रहाने वापर व उपयोजन.
2. मराठी साहित्याने जाणीवपूर्वक मराठीची अस्मिता जपताना नव-नवे शब्दसंकेत रुढ करावे. इंग्रजी शब्दांना सुलभ मराठी शब्दव्यवस्था निर्माण करावी. जेणेकरून मानवी सुलभ संप्रेषणास वाव मिळेल.
3. नाटक, चित्रपट, लोकनाट्य तमाशा याबरोबर लोकसाहित्य लोकपरंपरामधून मराठी भाषेचे स्वत्व जपावे, त्यासाठी ग्रामीण, प्रादेशिक मालिका, चित्रपटे, माहितीपट निघावेत.
4. वैज्ञानिकांनी सुद्धा मराठी भाषेचे स्वत्व जपायला हवे. संशोधनाच्या संहिता, संज्ञापणे मराठीतून आणावी.
5. भाषेच्या प्रगतीला आत्ता आंतरराष्ट्रीय परिमाणे आवश्यक झाली आहेत. म्हणून अशा वैज्ञानिक व तंत्रज्ञान युगात आंतरराष्ट्रीय स्वत्व जपण्यास नव्या तंत्रज्ञानात व साधनात मराठीचा वापर व्हावा.
6. मराठीमध्ये नव-नवे भाषासंकेत (शब्दसंकेत) प्रचलित करावे. त्यात प्राकृत मराठीतले सुलभ शब्द यावेत.
7. श्रुतीयोजन, म्हणी, उखाने, दोहे, लोकगीते, लोकपरंपरा जतन कराव्या.
8. आजच्या वाणिज्य उदिम युगात मराठी भाषेचे उपयोजन व्हावे.
9. बाजारपेठ, उत्पादने, जाहिराती, क्षेत्र यांनी मराठीचा पुरस्कार करावा.
10. प्रचार, प्रसारमाध्यमे, रंजनसाधनांनी मराठीची अस्मिता जाणीवपूर्वक जपावी.
11. मराठी माणसांनी एकात्मिकता जपणे आवश्यक आहे. आणि ती केवळ मराठी भाषेद्वारेच जपता येवू शकते.
12. न्याय, कायदा, राजकारणाची, राज्यकारभाराची भाषाही मराठी असावी.

तरच मराठी आमची माय-माउली म्हणण्यात सार्थ स्वाभिमान दाखवता येईल. आमच्याच घरात आम्ही आमचे स्वत्व जपू शकू आम्ही मराठी म्हणून अभिमानाने जगू शकू.

संदर्भ :

1. गोरे अनिल-‘भाषा आणि जीवन’, त्रैमासिक,पुणे (जून-जुलै, ऑगस्ट-सप्टेंबर, दिवाली अंक) 2008-09
2. कदम महेंद्र-सामाजिक भाषाविज्ञान: कक्ष आणि अभ्यास-(करमाळ कॉलेज कच्चा-एक लघुक्षेत्र) संपा-डॉ.जयश्री पाटणार, ससंदर्भ प्रकाशन, नाशिक 2006-07
3. गोडबोले मंगल, भाषा सांगते-दै.सकाळ, दि.25-5-2005.
4. शुक्ल उदय, भाषा संवाद-दै.गावकरी दि.05-10-2003.
5. धर्माधिकारी नानासाहेब, श्रीमत दासबोध-संत रामदास
6. दिक्षीत प्रशांत, दैना मराठी भाषेची की, माणसाची, दै.सकाळ दि.04-11-2004.